

- Ильинская В.А. Курганы раннескифского времени бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.
Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. — Саратов, 1999.
Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. — Москва; Саратов, 2003.

Одержано 28.02.2006

А.П. Орлик

ПОСЕЛЕНИЕ РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ЛЮБОМИРКА-1 В ВЕРХОВЬЕ р. ТЯСМИН

Поселение раннескифского времени у с. Любомирка-1 в верховье р. Тясмин по ведущим типам лепной посуды можно датировать в пределах VI в. до н. э., хотя встречаются отдельные находки VIII—VII вв. до н. э., а ножка протофасосской амфоры относится к концу VI — началу V вв. до н. э.

О.Р. Orlyk

SETTLEMENT LYUBOMYRKA-1 OF EARLY SCYTHIAN TIMES IN THE TYASMYN RIVER UPPER REGION.

Based on the main types of hand-made pottery the new settlement of Scythian times near the village of Lyubomyrka in the upper part of Tyasmyn River region should be dated within the 6th c. BC, while some finds should be dated from the 8th—7th cc. BC, and the stem of proto-Thasos amphora is dated from the end of 6th — the beginning of 5th cc. BC.

А.М. Ібрагімова

КИРК-ЄР — БАХЧИСАРАЙ. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ РАННЬОТАТАРСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2000—2005 рр.

Статтю присвячено атрибуції ранньотатарських пам'яток Бахчисарая. На основі найновіших археологічно-архітектурних даних простежено етапи забудови палацового комплексу Бахчисарая, досліджено нові архітектурні об'єкти, що не були відомі за письмовими джерелами та не позначені на планах палацу.

Кирк-Єр — фортеця у гірській важкодоступній місцевості, що виникла у XIV ст., поселення феодалної знаті з розгалуженою господарською структурою. Фортеця була розташована на другій куєсті передгір'я у межиріччі Качі й Альми, на захід від старого Бахчисарая (Смирнов 1887, с. 175) (біля теперішнього вокзалу), неподалік урочища, відомого як Ескі-Юрт. Кирк-Єр був важливим економічним центром, де розмішувалися східні базари, ремісничі майстерні, караван-сарай, пасовища для худоби та цвинтарі. Він одночасно був і містом-фортецею, і резиденцією ханів (Смирнов 1887, с. 178).

Від ранньотатарського періоду на плато Чуфут-Кале (сучасна назва Кирк-Єру) збереглося дві будівлі: рештки мечеті (камінь з датою 746 Р.Х./1346 р. н. е.) і дюрбе Джанике-ханім (дата смерті 841 Р. Х./1437 р. н. е.).

Під городищем розмішувався цвинтар при такіє Газі-Мансура, де було поховано Газі-Мансура-Султана, Шейха-Халіла і Шейха-Рамазана.

Салачик. Як і решта пам'яток ранньотатарської архітектури Криму, медресе у Салачику — це зменшений і дуже спрощений варіант сельджуцьких медресе Малої Азії*.

Із медресе контрастує дюрбе хана Хаджи-Герая, що стоїть поряд, збудований його сином Менглі-Гераєм у 1501 р. н. е. За композицією споруда нагадує мавзолей на плато Чуфут-Кале. У плані дюрбе — восьмигранник, кожна грань повторюється ззовні — 3,81 м, усередині відстань

* Sığzalı medrese 1258 в Конії. Див. докладніше: Belleten. Revue, publiee par la Societe d'histoire turque, XXV, 1961 Juillet, № 99, с. 355 сл., 392—393); Anadolu selçuklulari'nin taş tezyinati. Semra ögel. 1 Baskı 1966, 2 Baskı. Türk tarih kurumu basimeri. — Ankara, 1987.

між гранями — 5,91 м, глибина portalу 2,33 м, ширина — 5,24 м. Висота стіни до цоколя 0,85 м. Усередині ліворуч від входу зроблено нішу, з якої у стіні влаштовано сходи завширшки 60 см, що ведуть нагору і виходять праворуч від portalу. Сходи використовували для технічного обслуговування куполів.

Купол над порталом, швидше за все, був подвійним, зовнішню частину якого, ймовірно, було зруйновано ще в ханський час (наприкінці XVIII ст.). Усередині кам'яні стіни portalу покрито різьбленим пласким рослинним орнаментом — арабесками; стелю влаштовано у вигляді кесону, що східчасто звужується догори; з кожного боку portalу розміщено одну багато декоровану нішу з колонами. Над входом — кам'яна плита з ім'ям і титулами будівельника та датою зведення споруди № 1:

امر بعمارة هذه التربة الشريفة النعيمة اللطيفة الخان الاعظم والخاقان

المعظم خان جهان منكلي كراى خان ابن خاجى كراى خان فى سنة ٩٠٧

«Цю священну, поховальну прекрасну гробницю наказав побудувати великий хан, відомий хакан, повелитель світу, Менглі Герай, син Хаджи Гирая у 907 Р. (X). (1501 р. н. е.)».

Напис виконано письмом «сулюс» турецького характеру, на відміну від дюрбе і саркофагу дочки Токтамиш-хана у Чуфут-Кале, де напис зроблено «сулюсом» «соковитого» золотоординського стилю (Борзенко, Домбровський, Негри 1849, с. 527).

На пам'ятці, попри домінування східних способів, відчувається вплив італійського Ренесансу, наприклад, у використанні типово античного східчастого кесону або в архітектурному рішенні плафона. Декоративним центром мавзолею є значно висунутий уперед портал.

Фасад portalу прикрашено «сельджуцьким ланцюгом». Верхню його частину, ймовірно, було зруйновано, оскільки декоративний орнамент, що символізує нескінченність, перервано. Порівняємо його з порталом дверей у монастирі Сурб-Хач, що також містив «сельджуцький ланцюг», з різноманітними засобами оформлення входу до старої синагоги у Кафі та лиштвами вікна в палаці Мангупу. У такий само спосіб мали бути орнаментовані двері portalу. Суцільним килимом різьблення покрито бічні площини portalу, обернені до входу. Вони оточують міхраби (бокові ніші). Причому візерунки орнаменту не трафаретні, вони ніде не повторюються. Це єдина пам'ятка у Криму з таким художнім рішенням візерунка. Так само суцільно орнаментовано підвіконня portalу і лиштва самого входу з майстерно виконаним візерунковим написом, «сельджуцьким ланцюгом» і рядами «скляночок». Суцільним різьбленням у вигляді

різних переплетінь покрито й напівколони, зведені на стику граней дюрбе.

Під мавзолеєм, нижче від рівня денної поверхні, розташовано поховальний склеп, зі східного боку якого міститься арочний вхід, закладений обробленим камінням на вапняковому розчині.

За історичними джерелами, у цьому дюрбе було поховано чотирьох перших правителів Кримського ханства: Хаджи-Герая-хана I (1466 р.), Менглі-Герая-хана I (1515 р.), Гази-Герая-хана I (1524 р.), Сахіб-Герая-хана I (1551 р.) (Халим-Герай-султан 2004, с. 36—37).

Дані про перше поховання у XV ст. засвідчують, що мавзолей було збудовано раніше за дату, зазначену над входом. Очевидно, Хаджи-Герая було поховано в склепі у 1466—1467 рр. за золотоординським обрядом, а його син Менглі-Герай побудував мавзолей над склепом у 1501 р. (Ибрагимова 2005, с. 139). Багатство декору цієї споруди повинно було підтверджувати її значення як усипальниці хана Золотої Орди і першого незалежного правителя Кримського улусу — Хаджи-Герая.

Під час дослідження пам'ятки було виявлено два будівельних періоди: будівництво склепу Хаджи-Герая та зведення мавзолею Менглі-Герая.

Утім поховання наступних ханів було здійснено за золотоординським обрядом. Їх було підзахоронено у склеп, збудований раніше.

Як приклад розвитку поховального обряду за перших ханів розглянемо поховання у мавзолеї XVI ст. на території Бахчисарайського ханського палацу, що містить 16 впускних поховань із надмогильними плитами та кам'яними саркофагами. Ймовірно, у той період склепів уже не будували.

Ще в XV ст. у нинішньому передмісті Бахчисарая — Салачику, поблизу фортеці беїв Яшлавських у Кирк-Єрі, було збудовано перший ханський палац — Ашлама-Сарай (розібраний у 1784 р. за наказом Г. Потьомкіна). Історія Бахчисарая починалася саме тут. Уже в 1578 р., за словами Мартина Броневського, «в кінці Бахчисарая існувало інше місто, що називалось Салачиком, з гарними будинками; тут розташовувався Ханський палац з мечетями, гробницями і лазнями» (Броневский 1868, с. 344). До нашого часу збереглося лише дві пам'ятки — медресе і дюрбе. Обидві споруди збудовано за часів хана Менглі-Герая (1466—1515 рр.).

Назва училища Зинджирли походить від тюркського слова «зинджир», що означає «ланцюг». Під стелею його головного входу підвішено залізного ланцюга, щоб кожен, хто входив, поважно схиляв голову перед святинєю мусульманської науки. Над дверима розміщено невелику плиту. Напис містив дату будівництва медресе:

کرای خان بن خاجی کرای خان خلد الله ملكه الى انقراض
امرنا هذه المدرسة بعون الله المنان منکلی
الدوران سنة ۹۰۶

«Це училище за допомогою Всеблагого Бога наказав побудувати Менглі-Герай-хан, син Хаджи-Герая-хана. Нехай продовжить Бог царювання його до кінця віку. 906 (1500 р.)» (Борзенко, Домбровский, Негри 1849, с. 526).

Цими спорудами, а також першим палацом Ашлама-Сарай, було покладено початок Бахчисарая — столиці Кримського ханства.

Засновник династії Гераїв — Хаджи-Герай — спочатку поселився в м. Сарим-Кирим (нині м. Старий Крим). Пізніше, побоюючись спочатку генуезців, що надійно закріпилися на морських берегах великих міст Феодосії, Судака, Балаклави, а потім, у 1475 р., турків, які захопили генуезькі колонії і вже самі контролювали узбережжя, Хаджи-Герай переніс свою резиденцію у важкодоступне місце — Кирк-Єр. Це засвідчують ханські ярлики, що збереглися, монети, що тут карбувались, а також епіграфічні знахідки. Хан Хаджи-Герай заснував тут свою резиденцію і побудував для себе палац Ашлама-Сарай, який поступово було оточено іншими спорудами. Оскільки міжусобна боротьба вщухла і Кримське ханство повністю виокремилось із Золотої Орди, стало самостійним, перебування у безпосередній близькості від фортечних стін втрачало сенс, і тому резиденцію правителя знову було перенесено з тісної ущелини Ашлама-Дере у більш простору долину неподалік р. Чурук-Су. Життя перемістилося до Бахчисарая. Це місце, яке у свій час описав Е. Челебі, має назву Старе салачикське укріплення.

З усіх вищезгаданих Е. Челебі споруд до наших днів збереглися Зинджирли-медресе і дюрбе Хаджи-Герая-хана.

Монументальна споруда Зинджирли-медресе відбиває престиж ученості нової резиденції хана. Зважаючи на те, що на території Криму це єдина подібна споруда, медресе в Салачику набуває особливого значення.

Після завоювання Криму турками в 1475 р. архітектура татар зазнала значного впливу османів, що засвідчують численні прекрасні монументальні споруди півострова. Османська архітектура змінила ранній золотоординський період культури кримських татар, що був тісно пов'язаний з арабською архітектурою, оскільки саме араби були першими вчителями татар-мусульман із Єгипту, Іраку, Персії, Малої та Середньої Азії. Пам'ятки, створені у той період, характеризуються рельєфною орнаментациєю, різьбленими написами, тонким малярством.

Споруду Зинджирли-медресе обнесено муром, і ззовні вона виглядає аскетично та замкне-

но, як фортеця. У плані це майже квадратна споруда з внутрішнім двориком та фонтаном (рис. 1).

Двір оточувала галерея, розділена стрілочастими арками на десять частин, кожна з яких перекрито невеликим куполом. Галерею, у свою чергу, із зовнішнього боку оточують маленькі кімнати — келії для учнів. Планування Зинджирли-медресе, незважаючи на його невеликі розміри, витримано у чітких класичних традиціях зведення подібних споруд, і за відсутності прикрас воно підкорює суворою красою аркових конструкцій та склепінчастих перекриттів.

За висловом Б. Засипкіна: «Це невелике і просте приміщення слугувало майже до останнього часу центром татарської культури і просвіти. Судячи з напівциркульних форм арок і склепін, а також часу зведення, пам'ятку за стилістикою оформлення необхідно відносити до татаро-османського періоду...» (Засипкин 1927, с. 158).

Ймовірно, спочатку на цьому місці була інша споруда, що мала те саме призначення, або ж будівлю медресе пізніше було піддано серйозній переробці, настільки істотній, що плита, вмонтована у стіну над дверима, візуально не є з нею єдиним цілим.

Слідів очевидних переробок, таких як закладення дверних і віконних отворів, різноманітних перепланувань досить багато.

Зважаючи на насичену подіями історію Криму, цілком зрозумілими є численні руйнування і пов'язані з ними переробки, зафіксовані дослідниками під час роботи.

Досить бідні іконографічні, архівні та літературні джерела не дають змоги достеменно визначити будівельну періодизацію Зинджирли-медресе. Суворі зовнішні форми споруди не надихали художників і мандрівників на увічнення її вигляду, тому більшість графічних матеріалів містять дуже цікавий план медресе, а також замальовки деталей інтер'єру, зокрема арочних перекриттів.

На початку ХХ ст. Б. Засипкін під час обстеження медресе зазначив, що будівля «на даний момент потребує очищення стін і склепін від тиньку, особливо пошкоджені вікна приміщень...» (Засипкин 1927, с. 158). Це означає, що на початку ХХ ст. медресе ще функціонувало.

З огляду на давність та архітектурну цінність цієї унікальної пам'ятки в 2003—2004 рр. було здійснено архітектурно-археологічні дослідження Зинджирли-медресе з метою розробки проектно-документації для подальшої реставрації цієї споруди і використання її за призначенням (Ибрагимова 2005, 139—140).

Під час дослідження внутрішнього дворика Зинджирли-медресе над входом до житлових приміщень зі східного боку було виявлено арабграфічні написи (Ибрагимова, Тимченко 2005, с. 152—153).

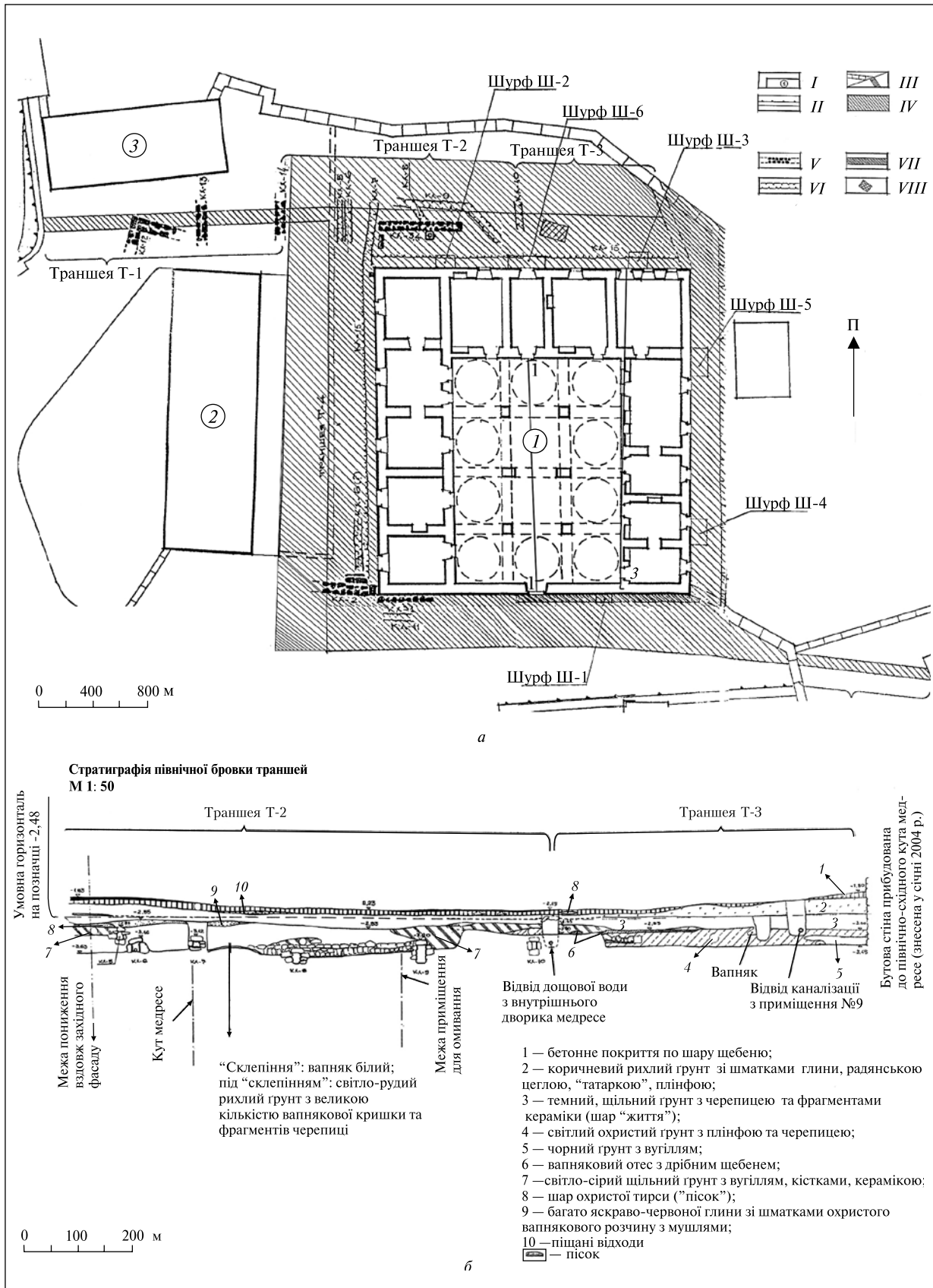

Рис. 1. План розкопок (а) та розрізу (б) біля Зинджирли-медресе: I — споруди, які існують; II — підпорна стінка, яка існує; III — огорожа, яка існує, нова; IV — ділянки з пониженням рівня ґрунту; V — кладка стін наземних споруд; VI — підземні комунікації для подання й відводу води; VII — кам'яна вимостка; VIII — вапнякова яма; цифри у кружках: 1 — Зинджирли-медресе (1500 р.); 2 — Зинджирли-медресе (дореволюційне); 3 — будівля (після 1950 р.)

Розкопки виявили численний археологічний матеріал XV—XVIII ст.: фрагменти архітектурних деталей; надмогильні плити з написами; будівельну кераміку — плінфу, черепицю покрівлі, фрагменти тиньку — «хорасан», водопровідні труби; велику кількість червоноглиняної кераміки із зеленою поливою — підсвічники (з поливою і без), чорнильницю, розписні глечики і блюда; значну кількість люльок — біло-, світло-, червоно- та сіроглиняних, з сірим лискуванням і червонолакових; квіткові горщики; імпортовану кераміку виробництва керамічних майстерень Ізніка і Кютахії; скляні браслети; вироби із заліза — цвяхи, замки, засуви, дверні та віконні петлі.

Вікові традиції художньої кераміки давніх центрів виробництва стали джерелом форм, декоративних засобів і орнаментальних мотивів поливної кераміки XV—XVIII ст. на території Криму. Попри те, що форми і асортимент поливних керамічних виробів пов'язані з керамікою Персії, Закавказзя і Туреччини, вони в багатьох випадках по-своєму оригінальні і не є простим наслідуванням. У буденну форму композиційного орнаменту бахчисарайські майстри вкладали нові мотиви, створюючи власні оригінальні риси. Розкопки останніх років дають змогу вважати, що частина поливної кераміки є продукцією місцевого виробництва, виготовлялася з місцевої сировини і тут могла продаватися.

Ханський палац у Бахчисарай. У 2000—2005 рр. було досліджено об'єкти Бахчисарайського палацово-паркового ансамблю. Палац містить три майже автономні комплекси: парадно-адміністративний, житловий і гарем.

Одним із основних елементів палацового комплексу є мечеть Буюк-Хан Джамі (Велика Ханська мечеть), розташована у східній частині палацу (рис. 2, 1).

Західним фасадом мечеть розгорнуто до парадної частини палацу, головним північним фасадом — до р. Ашлама (Чурук-Су). Зі сходу з нею колись межувало медресе — духовна семінарія, що не збереглася. З південного боку мечеті було влаштовано цвинтар, де ховали кримських ханів. Мечеть збудовано між 1500—1578 рр., відреставровано лише в 1740 р., що підтверджує звернення посла польського короля М. Броневського до хана Мухаммед-Герая II, в якому він описував Бахчисарай 1578 р. і Велику Ханську мечеть: «...Побудовані кам'яна мечеть і гробниці ханів з руїн християнських» (Броневский 1868).

Про мечеть писав і російський мандрівник П.І. Сумароков: «У Кримській історії, писаній татарською мовою, згадується, що близько 1500 року, за нашим літочисленням, хан Менгли-Герай, вибудував в Бахчисарай медресе (училище) і мечеть» (Сумароков 1803, ч. I). Найдокладні-

ший опис мечеті зроблено турецьким мандрівником Е. Челебі в «Книзі подорожей» 1666—1667 рр. (переклад і коментарі В. Бахревського): «Соборна мечеть Сахиб-Герай-хана, міцно складена з каменю. Це будинок старої конструкції з куполом, покритим дранкою (...) В цій давній мечеті від киблових дверей до міхраба завдовжки 110 аяків, а завширшки — 70 аяків (...) Праворуч розташовано місце поклоніння родини славетних ханів (ханська ложа) (...) Перед кибловими дверима тече річка Чурук-Су (...) У мечеті є киблові двері, ханські двері, один низький, старої архітектури мінарет, ліворуч; праворуч і з боку кибли вікна, що виходять в сад тюрбе».

Згідно з описом мечеті Е. Челебі, можна припустити, що її було збудовано до 1551 р. (року життя Сахиба I Герая-хана (1532—1551)). Над входом із північного боку мечеті є напис і датування: «...найближча дата на стінах подає 1740 рік і називає ім'я Селямет-Герей-хана, в цьому році він побудував соборну мечеть Хан-Джамі, що виходить на річку Сурук-Су» (Генгросс 1912, с. 3—32). Цей напис зберігся до нашого часу.

Імовірно, йдеться про реконструкції та ремонт мечеті, що постраждала від руйнівних походів Мініха в 1736 р. і Лассі в 1738 р. Перша її реставрація, описана документально, відбулася в 1762 р. (Генгросс 1912, с. 13).

На сьогодні мечеть має вигляд прямокутної у плані, витягнутої з півночі на південь будівлі під чотирихилим дахом. Головний, північний, фасад розміщено з боку р. Чурук-Су. Вздовж західного і східного фасадів будівлі збудовано відкриті галереї — аркади на чотиригранних колонах. Над східним і західним фасадами дах дуже провисає. Із західного і східного фасадів до мечеті прибудовано високі (до 25 м) мінарети, що в розрізі є дванадцятигранниками. Мечеть має три входи: північний — з вулиці, східний — з боку саду і західний — з боку палацової площі.

У південно-західній частині пам'ятки розташовано ханські покої, вхід до яких розміщено на рівні другого поверху з боку західного фасаду. До входу ведуть кам'яні сходи, прикрашені різьбленою дерев'яною аркадою. Ханські покої мають дві кімнати. Внутрішні стіни першої кімнати від підлоги до стелі прикрашено кахлями — турецьким фаянсом XVI ст. з Ізніка.

Біля північно-східного кута мечеті розташовано приміщення з мармуровим фонтаном для омивання XVI ст.

Під час робіт 2003—2004 рр. виконано натурні дослідження пам'ятки і зниження рівня ґрунту по периметру будівлі на 0,8 м.

У 2004 р. у дворі Великої Ханської мечеті було досліджено фонтани для омивання XVI ст. і лазні Сари-Гузель (рис. 2, 2).

Розкопки 2004 р. перед входом до лазні Сари-Гюзель виявили архітектурні рештки галереї і фонтану із мармуроподібного вапняку, а також водогону, проведеного через приміщення з фонтаном із чоловічої частини лазні в приміщення з фонтаном у жіночій частині лазні. Із приміщень обох частин лазні йдуть водогони до р. Ашлама (Чурук-Су).

У 2004 р. було розпочато розкопки головного корпусу Ханського палацу. В Басейному дворику з боку східного фасаду Зали Дивана закладено розкоп № 1 розміром 2 × 2 м, завглибшки 2,5 м від рівня денної поверхні. Результати, отримані під час цих досліджень, підтвердили опис цієї споруди Х.Г. Манштейном (Описание... — 1824. — № 51. — С. 75—84).

Зала Дивана. Диван — одна зі споруд, що збереглася від першого будівельного періоду. Характерною його особливістю є капітальні кам'яні стіни. Дослідженнями у 1961—1964 рр. було встановлено, що зала належала до первинного ядра комплексу, що був особливо близьким до автентичної східної культури. Х.Г. Манштейн залишив дуже цікавий опис зали: «Отсюда (из сеней) выход в просторную залу, с белым мраморным бассейном посередине». Пруський лейтенант фон дер Гольц, який побував у палаці в середині XVIII ст. писав: «Я вступил в длинную залу, высокий плафон которой был расписан всякого рода фигурами в ярких и чудесных композициях, между тем как стены сверкали золотыми изображениями и украшениями разнообразных видов». До пожежі 1736 р. зала мала вікна-вітражі (верхній ряд) з усіх чотирьох боків, хори з двох боків (над входом і виходом) із зовнішніми сходами. Під хорами, що збереглися біля входу, — висока балюстрада, за якою під час судового засідання розміщувалися запрошені (?) гості.

Сумнозвісний ремонт 1820—1831 рр. не обійшов і цієї зали. Ліпнину зі стелі та стін було збито, з'явилися розписний плафон, розпис хор (тайника) у стилі ампір, на стінах трафаретний орнамент у стилі бароко.

Під час реставраційних робіт у центрі зали, під плитами, виявлено рештки фундаменту басейну та керамічного водогону.

У 2004 р. розпочато розкопки Головного корпусу (рис. 2, 4) Ханського палацу. В Басейному дворику з боку східного фасаду Зали Дивана закладено шурф № 1. У центральній частині Зали Дивана було закладено розкопи вздовж східної стіни завглибшки 1 м. Результати, отримані під час цих досліджень, підтвердили спогади ад'ютанта фельдмаршала Мініха капітана Х.Г. Манштейна (Манштейн 1920—1922).

Басейний дворики. На межі XVI—XVII ст. уздовж східного фасаду Зали Дивана формувався Басейний двір.

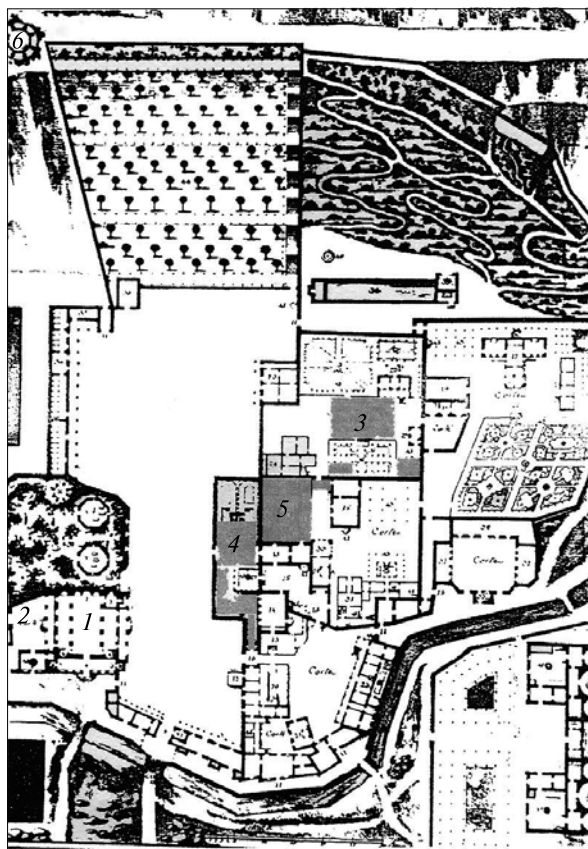

Рис. 2. План розкопок 2003—2004 рр.: 1 — Велика Ханська мечеть; 2 — лазні Сари-Гюзель; 3 — Перський двір Ханського палацу; 4 — Головний корпус; 5 — Гаремний двір; 6 — дюрбе Діляри Бікеч

Французький мандрівник маркіз де Кастельно, який побував у Бахчисараї у 1820 р., докладно описав цю частину палацу. Він згадає галереї з балюстрадами і прямокутну водойму з бортами. Естакади з галереями, що прилягали до нього, були основним елементом композиції саду, а композиційним ядром був фонтан, що розміщувався у центрі південної стіни. Фонтан — мармурова прямокутна плита з нішею, у заглибленні якої містяться три ряди чаш, що утворюють каскад. Водойму з'єднано з фонтаном, водозбірним басейном і жолобом із зображеннями хвиль, риб, кипарисів, птахів, двох голів драконів, із яких вода летить у великий басейн.

На жаль, під час ремонту 1820—1831 рр. дерев'яні галереї й альтанку над водоймою було розібрано.

Літня альтанка. Однією із найцікавіших пам'яток архітектурного ансамблю Басейного дворику є Літня альтанка.

У 1962 р. під час дослідження на зовнішньому південному боці було закладено зонд, що зберігся до сьогодні, за допомогою якого можна побачити частину стрілкової арки та тонкої колони, зроблених із місцевого вапняку. Очевидно, альтанку було споруджено одночасно з облаш-

туванням Басейного садка наприкінці XVI — на початку XVII ст. Спочатку це була одноповерхова споруда, відкрита з трьох боків, із тонкими колонами та стрілчастими арками. Після пожежі 1736 р. альтанку перебудував майстер Омер. Колони посилили, надбудували другий поверх, у центрі встановили фонтан із басейном.

Під час ремонту 1820—1831 рр. альтанку було знову перебудовано: з'явилися дерев'яні панелі з віконним плетінням та кольоровим склом, стіни розписав клейовими фарбами унтер-офіцер Василь Дорофєєв, а різьблену стелю з плафоном виконав мешканець Бахчисарая Михайло Кладо.

Реставраційні роботи 1960—1962 рр. виявили і відкрили орнаменти на падугах і пейзажі над входом альтанки, що датуються XVIII ст.

У 2005 р. нами було досліджено територію від Літньої альтанки до фонтана, що розміщувався в південній стіні Басейного дворику. Вздовж усієї цієї площі ґрунт було понижено на 0,4 м. Було виявлено вапнякову вимостку, що заходила під майже повністю зруйновану кам'яну кладку. Очевидно, цей простір басейну було розібрано вже після згасання життя у палаці. На користь цього припущення свідчить характерне планування дворику і супровідний матеріал із заповнення цієї споруди, що містив велику кількість фрагментів обробленого білого мармуру. Також було знайдено мармур *in situ* в кладці стіни, що оточувала дно басейну. Отже, було уточнено первинне планування Басейного дворику і виявлено новий архітектурний об'єкт — басейн. Це був каскадний басейн, у який вода надходила з фонтана в басейн № 1, перетікала в басейн № 2, а потім у басейн № 3, що розміщувався з північного боку Літньої альтанки. Водовідвід між басейнами № 2 і 3 приводив у рух фонтан, розміщений у Літній альтанці.

Мала Палацова мечеть. Це найдавніша споруда палацового комплексу, що датується XVI ст. Фасад мечеті закрито стіною Басейного та Фонтанного двориків, тому можна говорити лише про архітектуру інтер'єру, в якому домінують візантійські способи будівництва. Споруда однокупольна, барабан і баня підтримуються підпружними арками, що опираються на п'яти та виділені на стінах пілястри. Реставраційними роботами на північному боці було закладено зонд на парусі купола, знято тинькування і відкрито розписи. Орнамент, що прикрашав міхраб (XVII ст.), характеризується елементами турецького і старого арабського мистецтва. Розпис стін датується XVII—XVIII ст., купола — XIX ст.

З боку східного фасаду Малої Палацової мечеті закладено розкоп № 2. На глибині 2,15 м від рівня денної поверхні виявлено кам'яну вимостку стіни зі східного боку мечеті.

У південно-східному куті стіни Басейного дворику закладено розкоп № 3. Простежено західну стіну Басейного дворику від рівня денної поверхні до основи фундаменту (рис. 2, 4).

Уздовж східного фасаду Зали Дивана проведено зниження ґрунту на площі 200 м² на глибину 1 м від рівня денної поверхні. З північного боку Літньої альтанки виявлено рештки басейну, що простягнувся із заходу на схід (7 × 4 м).

Гарем. На території палацу в Гаремному дворику в південно-західному куті Головного корпусу закладено розкоп № 4 (20 × 30 м). Тут виявлено основу стіни Кавової кімнати Головного корпусу, фундаментом якої слугувала стіна більш давньої споруди, яка сягає углиб на 3,5 м від рівня денної поверхні.

У східній частині Гаремного двору на площі 600 м² проведено роботи з пониження ґрунту на 1 м від денної поверхні. З південного боку Головного корпусу закладено розкоп до стіни Басейного дворику, що дало змогу відкрити на всю висоту південний бік Головного корпусу і Малу Палацову мечеть і вийти на рівень денної поверхні XVI ст. Після попередніх досліджень було здійснено розкопки із заниження рівня всієї південної частини гаремного палацу до корпусу гарему (рис. 2, 5).

Перський двір. У 2005 р. архітектурно-археологічні дослідження на території Перського двору були зосереджені на вивченні планування Перського палацу, від якого збереглися Соколина башта (татарською — Тоган-кулеси) і північна стіна.

У 1798—1799 рр. Вільям Гесте зняв докладний план палацового комплексу і замалював фасади найважливіших споруд, зокрема Соколиної башти.

Креслення В. Гесте дуже цінні, оскільки на них зображено цілу низку нині не існуючих споруд: старий палац, гарем, приміщення кухні тощо.

Під час ремонтних робіт, проведених у 1801 р. предводителем дворянства Акмечетенського повіту Австафієм Нотаром, було здійснено ремонт даху, стель, підлоги, дверей та вікон, деякі палацові приміщення тинькували, ремонтували фонтани і басейни, однак свідчень про Соколину башту немає.

У 1822 р. серйозні реставраційні роботи в палаці, зокрема й Соколиної башти, проводив архітектор Колодін, проте, на думку Будівельної комісії, реставрація відбувалася з відхиленням від головної вимоги «залишити все в азійському стилі». У 1824 р. Колодіна замінили Ельсоном, якому вдалося зберегти попередній східний характер палацових споруд.

Під час II Кримської війни Бахчисарайський палац було майже на 2 роки перетворено на шпиталь, унаслідок чого він суттєво постраждав; його ремонтували у 1858, 1859, 1862, 1866 і 1867 рр. Які саме роботи було проведено в ті роки і чи

охопили вони Соколину башту — невідомо. У 1914 р. Некрасов провів чергові значні реставраційні роботи, яким передували детальні дослідження, що проводилися з 1910 р. під керівництвом Покришкіна. Після реставрації було прийнято постанову від 11 листопада 1915 р. про постійний нагляд за спорудами палацу, однак вона, очевидно, не виконувалась, оскільки у 1930-ті рр. у палаці знову відбулися ремонтні роботи під керівництвом архітектора Удаленкова.

З 1960 р. у палаці почалися планомірні консерваційно-реставраційні роботи з метою усунення всіх технічних недоліків у конструкціях споруд і паралельного виявлення всіх архітектурно-декоративних елементів, що мають художню цінність. До початку ремонтно-реставраційних робіт 1960 р. від численних споруд палацу збереглися Головний і Житловий корпуси, один із гаремних корпусів, Світський корпус, мечеть Хан-Джамі, Конюшений корпус, лазні Сари-Гюзель, дюрбе Діляри Бікеч і два дюрбе на ханському цвинтарі, Соколина башта.

Зовні Соколина башта — це двоярусна споруда: перший ярус кам'яний, у вигляді куба з усіченим у нижній частині північно-західним кутом, у якому прорізано двері; другий — восьмигранний у плані, фахверковий. Дах восьмигранний, шатровий, невисокий, з великими виносками, вкритий черепицею. З першого поверху на другий ведуть дерев'яні сходи. У верхній частині стін другого ярусу проходить світловий пояс із прямокутних отворів із дерев'яним решітчастим заповненням. Під отворами — балюстрада, яка до рівня балюстради башти гладенько відтинькована.

Точна дата початкового будівництва Соколиної башти не відома. Оскільки зображення її у В. Гесте датуються 1798 р., її прийнято вважати спорудою XVIII ст. Однак цілком можливо, що башту було побудовано значно раніше, оскільки дві її стіни (північна та східна) у нижній частині належать до старої огорожі гарему, що входив до ансамблю старого Перського палацу в Перському дворі.

Стан Соколиної башти, наведений на кресленнях В. Гесте, зафіксовано в «Описании найденных в натуре ветхостей Азиатскому в Бахчисарае дворцу, оставшемуся от бывших крымских ханов, сделанное сентября дня 1820 года» архітектором Колодіним: «В нем (Персидском дворце) восьмиугольная высокая башня, основана на двухэтажном корпусе: верхняя часть беседки решетчатая» (Манштейн 1920—1922, с. 146). Цей опис було зроблено перед значною реставрацією усіх палацових споруд, зокрема й Соколиної башти, яка внаслідок реставрації Колодіна зазнала суттєвих змін.

Усі споруди Перського палацу було запропоновано знести через їх незадовільний стан та з метою економії, проте Соколину башту все ж збе-

регли. Стан споруди був таким, що, на думку Колодіна, її необхідно було «сломаť (<...> до двухэтажного состояния и вновь сделать, а корпус перебрать, стены, балки нижние, средние, верхние с полами и потолками дощатыми, двери, переплеты — все вновь» (Манштейн 1920—1922, с. 146), для чого «признано было место деревянных стоек, забранных сырцовым кирпичом — легче и прочнее обить тесом и выкрасить, — во избежание искривления от тяжести кирпича при большой высоте башни» (Манштейн 1920—1922, с. 165). Для виконання оздоблювальних столярних і склярських робіт Колодін запросив мешканця Бахчисарая, підданого Великої Британії «известного мастера азиатской работы» грека Михайла Кладо, который выполнил в Восьмиугольной башне потолки и где имеются середины и углы азиатского украшения и прочие таковые работы» (Манштейн 1920—1922, с. 158). Усі вищезазначені роботи на Соколиній башті було виконано в 1822 р. під керівництвом архітектора Колодіна, оскільки архітектор Ельсон, який продовжив реставрацію Бахчисарайського палацу, нічого про Соколину башту не повідомляє. Палац знову ремонтували у 1837 р. (Генгросс 1912, с. 27), очевидно, й Соколину башту, дерев'яна обшивка другого ярусу якої у 1837 р. мала золотистий колір (Генгросс 1912, с. 27). Проте в 1912 р. вона вже була зеленою (Генгросс 1912, с. 21). Ймовірно, колір було змінено під час однієї зі згаданих реставрацій палацу наприкінці XIX ст., хоча про Соколину башту й не згадується.

У 1960-х рр. у палаці було проведено нагальні протиаварійні роботи: замінено перекриття між поверхами, знову потиньковано стіни і пофарбовано дерев'яні елементи в золотистий колір.

Нині Соколина башта — це двоярусна споруда, квадратна у плані по першому ярусу і восьмигранна по другому. Цоколь споруди піднято на стилобат, огорожено невисокою підпірною стінкою. Дві стіни входять в огорожу. Їх складено з каменю на всю висоту, що становить 5,40 м, дві інші стіни — 3,70 м. Вище від цієї позначки на висоті 3 м стіни фахверкові з цегляним заповненням. Пустоти між дубовими брусами обв'язки заповнено необпаленою цеглою (калібом). Дерев'яні бруски для більшої міцності закладено і в стінах з кам'яною кладкою. Вище конструкція башти дерев'яна, обшита дошками.

Дослідження Перського дворика було розпочато археологічною експедицією у 2000 р. з північно-західного боку, де розбито 4 квадрати (5 × 5 м). У результаті цих робіт було виявлено архітектурний комплекс, витягнутий із заходу на схід, що прилягав до північної стіни двору, а під час досліджень кладок північно-західного та північно-східного кутів приміщення виявилось, що північна стіна є однією зі стін цього приміщення. Стіни зроблено з добре обтесаних кам'яних плит (мармуроподібного вапняку) на вапняковому

розчині (хорасані) із застосуванням крупнотовченої цегли.

У Перському дворіку було відкрито опалювальну систему, що починалася від південної стіни приміщення. Низка архітектурних засобів зведення і весь супровідний керамічний матеріал, фрагменти архітектурних деталей засвідчують, що відкрите приміщення є лазнею (хаммом) розміром 8 × 6 м для індивідуального використання. Хаммам містив два приміщення: основне — 4 × 4 м з нішею для опалювальної системи, вітально чи веранду перед входом до хамаму — 4 × 2 м. До південної частини хамаму, ймовірно, прилягав фонтан, деталі якого було виявлено в заповненні споруди.

Підлогу лазні було перекрито шаром ґрунту зі слідами пожежі, в заповненні знайдено фрагменти гарматних ядер. Можливо, це сліди пожежі 1736 р. Пізніше приміщення використовували як житлове: у північно-західному куті було збудовано піч, у кладці якої виявлено цеглу з клеймами. У заповненні зафіксовано російський фаянс XIX ст., аптечні пляшечки, численні фрагменти пляшок з-під шампанського (Франція, XIX ст.), що, можливо, засвідчує розташування в палаці воєнного шпиталю під час Кримської війни 1855—1856 рр. Верхній шар представлено слідами господарчої діяльності середини XX ст.

Будівельні засоби та архітектурний декор споруди ідентичні хамаму Сари Гузель, час будівництва якого відомо точно завдяки плиті з написом, що зберігся над його входом. Усе це дає змогу датувати хаммам Перського дворика початком XVI ст. Подальші дослідження виявлять повну стратиграфію цієї території (Ибрагімова 2001; Ибрагімова 2004).

У південній частині двору виявлено рештки гідротехнічних споруд (водогін, басейн), що починаються від водосховища (10 × 30 м), розташованого за 10 м від південної стіни Перського двору. За 50 м південніше від південної стіни розміщується закритий басейн (10 × 20 м) XVI ст., від якого прокладено керамічний водогін до лазні у Перському дворі. У 2003 р. експедицією БДКЗ на території Перського дворика Ханського палацу було виявлено 12 монет, 7 з яких було випущено в Кримському ханстві в другій половині XVIII ст. Крім місцевих випусків, знайдено й закордонні монети, найранішу з яких було випущено в Лівонії у середині XVII ст. Виявлено й сучасну кримському срібну турецьку монету — пару Османа III. Було знайдено й 4 російських монети, найранішу з яких викарбовано за царювання Анни Іоанівни.

Монети Кримського ханства

1. Срібний бешлик Селямет-Герая II (1152—1161 Р. Х./1740—1743 н. е.). На аверсі 4-рядковий напис:

سلامت	Селямет
باب	син
سليم	Селіма
خاجی	Хаджи

На реверсі рештки стертого 4-рядкового напису:

ضرب	Викарбувано
في	в
باغچه سراي	Бахчисараї
سنة	року

Розміри 1,7 × 1,5 см. Співвідношення вісей 0 ч. (Retowski 1905, V. 1, S. 193, Taf. XIV).

2. Срібний бешлик Селім-Герая II (1156—1161 Р. Х./1748—1756 н. е.). На аверсі 3-рядковий напис:

سليم	Селім
باب	син
قبلا ن	Каплана

На реверсі тамга правителя і рештки стертого напису:

غچه	(Ба)хч(исарай)
-----	----------------

Розміри 1,5 × 1,3 см. Співвідношення вісей 3 ч. (Retowski 1905, V. 1, S. 195).

3. Срібний бешлик Селім-Герая II (1156—1161 Р. Х./1748—1756 н. е.). На аверсі 3-рядковий напис:

ضرب	Селім
في	син
باغچه سراي	Каплана

На реверсі тамга правителя та рештки стертого напису:

سليم	Викарбувано
باب	в
قبلا ن	Бахчисараї

Розміри 1,5 × 1,3 см. Співвідношення вісей 3 ч. (Retowski 1905, V. 1, S. 195).

4. Срібний бешлик Крим-Герая (I ханат, 1172—1178 Р. Х./1758—1764 н. е.). На аверсі 2-рядковий напис:

خان	Хан
قریم کرای	Крим-Герай

Напис облямовано вінком. На реверсі 4-рядковий текст:

ضرب	Викарбувано
في	в
باغچه سراي	Бахчисараї
سنة	року

Розміри 1,4 × 1,3 см. Співвідношення вісей 0 ч. (Retowski 1905, V. 25, S. 209, Taf. XV).

5. Білоновий бешлик Девлет-Герая IV (II ханат, 1189—1191 Р. Х./1775—1777 н. е.). На аверсі рештки напису:

دولت	Девлет
------	--------

На реверсі тамга правителя та рештки стертого напису:

ضرب	Викарбувано
في	в
باغچه سراي	Бахчисараї

Розміри 1,3 × 1,0 см. Дуже потерта. Співвідношення вісей 3 ч. (Retowski 1905, V. 4, S. 229, Taf. XVII).

6. Дуже потерта білонова монета Кримського ханства. Невизначена (неатрибутована). Розміри 1,2 × 1,2 см.

7. Невизначена білонова монета. Кримське ханство. Розміри 1,2 × 1,2 см.

Монети Османської імперії

Білонова пара султана Османа III (1754—1757 рр. н. е.). На аверсі тугра правителя, на реверсі — 3-рядковий напис:

ضرب	Викарбувано
في	в
قسطنطينية	Константинополі
١١٦٨	1168

Монета обламана. Розміри 1,5 × 1,2 см. Співвідношення вісей 6 ч. (Krause 2002b, КМ № 252, р. 1197).

Монети Російської імперії

1. Деньга (1/2 коп.) 1731 р., викарбувана на Катеринбурзькому монетному дворі за Анни Іоанівни. Розміри 2,5 × 2,3 см. Співвідношення вісей 0 ч. (Krause 2002b, КМ № 188, р. 1057).

2. 5 копійок 1873 р., викарбуваних на Катеринбурзькому монетному дворі за Олександра II. Розміри 3,2 × 3,2 см. Співвідношення вісей 0 ч. (Krause 2001, Y № 12.1, р. 972).

3. 3 копійки 1906 р., викарбуваних на Санкт-Петербурзькому монетному дворі за Миколи II. Розміри 2,9 × 2,9 см. Співвідношення вісей 0 ч. (Krause 2004, Y № 11.2, р. 1700).

Монета Лівонії

Білоновий солід шведської Лівонії, випущений за Густава II Адольфа (1611—1632), який захопив цей район Прибалтики у 1621 р. На аверсі монограма правителя, на реверсі — герб Лівонії і початок слова SOL — «солід». Точно визначити час випуску цієї монети дуже складно через її погану збереженість. Проблема полягає в тому, що до 1659 р., тобто вже після смерті правителя, тривав випуск дрібного срібла від його імені (Федоров 1966, с. 273—274). Найімовірніше, це не були офіційні випуски монетного двору м. Рига. Очевидно, наслідування дрібному сріблу Густава-Адольфа виготовляли в Сучавах — тодішній столиці Молдови. Монета збереглася погано: вона обламана, є отвір. Розміри 1,5 × 1,3 см. Співвідношення вісей 6 ч. (Krause 2002a, КМ № 1, р. 896).

Під час розкопок 2004—2005 рр. було продовжено дослідження житлових приміщень Старого гарему, де виявлено монети Кримського ханства, Османської імперії та Лівонії. В опалювальній печі хамаму № 2 Перського

дворика Ханського палацу було знайдено російську мідь.

Більшість монет, виявлених у Перському дворі, було випущено в середині XVIII ст. Найраніша з монет Кримського ханства датується правлінням Селямет-Герая II, який відновив комплекс, а найпізніша — другим ханом Девлет-Герая IV. Відсутність серед знахідок монет Шагін-Герая засвідчує завмирання життя у цій частині палацу за останнього незалежного правителя Кримського ханства.

У центрі двору в 2001 р. було відкрито приміщення хамаму XVI ст., оскільки про нього є спогади Х.Г. Манштейна як про лазню, що прилягала до Палацу султанів із західного боку. Отже, під час розкопок 2000—2005 рр. на території Перського двору було відкрито нові архітектурні об'єкти XVI—XVIII ст., відсутні на відомих планах Ханського палацу XVIII—XIX ст.

Перський дворик — один із найцікавіших архітектурних комплексів Бахчисарайського Ханського палацу, що за останні два століття зазнав неодноразових перебудов. Численні реконструкції (найперша — 1783—1787 рр., потім 1820—1830, у 1860-ті рр., на межі XIX—XX ст., у 1920-ті рр.) (Маркевич 1895, с. 130—176; Протоколи... 1902, с. 62; Протоколи... 1903, с. 47; Дневники У. Боданинського із архивов Бахчисарайського музею), що часто проводилися без жодної на те потреби, спотворили первісний вигляд більшості палацових споруд. Комплекс Перського дворика постраждав найбільше: споруди розібрали, а на його території розмітили городи.

Восени 2004 р. розпочато роботи з облаштування території навколо мавзолея Діляри Бікеч — пам'ятки архітектури XVIII ст., збудованої Крим-Герая Ханом у 1764 р. Дюрбе — восьмикутник зі входом із західного боку, його кути прикрашено тонкими пілястрами із канелюрами площини грані у два ряди арок, низ має цоколь, верх — карниз у вигляді атіка, над яким восьмигранний барабан, повернутий на 45°, і купол. Барабан також прикрашено пілястрами й арочками. Всі профілі рельєфні й дуже виступають із площини стін. У середині мавзолей відтиньковано і має рештки розпису. У нижньому ряду арок розміщено вікна. Купол викладено із плінфи. Дюрбе Діляри Бікеч є останньою пам'яткою купольної архітектури в Криму. Навколо мавзолею розпочато роботи із пониження ґрунту вздовж периметру на висоту цоколя з подальшим облаштуванням водовідведення.

У спорудах комплексу Бахчисарайського палацу виявлено рештки матеріальної культури XVI—XVIII ст., значну кількість фрагментів червоноглиняної черепиці, черепицю із зеленою поливою, плінфу, керамічні водопровідні труби, фрагменти тиньку з розписами, деталі кахлів XVI ст. із майстерні Ізника, 7 монет Кримсько-

го ханства, фрагменти скляних виробів, численні світло-, червоно- та сіроглиняні люльки. Столовий посуд представлено виробами із фаянсу XVI—XVIII ст. із майстерні Кютахії, китайською порцеляною. Також виявлено вироби з металу, ковани цвяхи, металеві ковані двері. Знайдено фрагменти архітектурних деталей басейнів і фонтанів із білого мармуру.

Виконані у 2000—2005 рр. охоронні протиаварійні роботи сприяли суттєвому уточненню періодів будівництва палаців Кримських Ханів, що, у свою чергу, є вагомим доповненням у розробці хронології громадської забудови міста, його розвитку у часі та просторі від Кирк-Єра до Бахчисарая.

Розглянуті нами матеріали дають змогу повному розглядати дані про будівництво та архітектуру палацу, які часто недооцінювали в архео-логічних роботах. Ці пам'ятки цікаві для дослідження більшості питань історії, економіки та політики. Зважаючи на це, ми спробували зіставити історіографічний аспект розглянутих джерел з уявленням про Ханський палац як комплекс у його історичному розвитку. При цьому особливу увагу було приділено вивченню стратегії культурних шарів і будівельних решток, питанням ранньої планувальної структури Ханського палацу.

На основі результатів архітектурно-археологічного дослідження палацу за останні 5 років розроблено нову схему його формування і розвитку на початкових етапах.

Виділено дві фази будівництва палацу: XV—XVI ст. і середина XVIII ст. Культурно-хронологічні шари Ханського палацу завдяки численным перевіркам під час останніх розкопок у цілому досить надійно атрибутовано як хронологічно, так і за конкретними характеристиками.

1. Забудову палацового комплексу проводили з південного боку. Спочатку було створено систему водопостачання, що йшла з південного схилу Бахчисарая. Уся вода потрапляла у водо-збірник, що розташовувався над південною стіною Перського дворика. Система гідротехнічних споруд подавала воду керамічним водогоном до всіх палацових об'єктів, Великої Ханської мечеті, лазні Сари-Гюзель, Головного корпусу, Малої Палацо-

вої мечеті, Зали Дивана, Посольського дворика, кухонного двору, гарему і його лазні.

2. Збереглося первинне планування підвальних приміщень палацового комплексу XVI ст. Верхні поверхи, що постраждали в 1736 р., було відновлено у 1740—1742 рр.

3. Крім згаданих споруд, досліджено нові архітектурні об'єкти, не позначені на відомих планах палацу. У Перському дворі виявлено дві лазні XVI ст. (об'єкт № 1), досліджено два фонтани й маленький басейн біля південної його стіни. Відкрито низку підвальних приміщень Старого гарему, що в XVI ст. були одним архітектурним ансамблем Перського палацу, від якого тепер збереглися лише Соколина башта й кам'яне підвальне приміщення в південно-східній частині Перського двору. На планах Тромбаро і Гесте територію Старого гарему було позначено як галявину.

4. У Гаремному дворі відкрито приміщення, яке, очевидно, було кухнею і прилягало до стіни між Перським і Гаремним дворами. Ймовірно, колись це був єдиний комплекс великого житлового гаремного корпусу.

5. У Басейному дворі виявлено шари XVI—XVII ст. і відтворено первісний вигляд дворика, що містив 3 басейни. До нашого часу зберігся і був відомий лише один великий басейн.

Отже, найближчим часом основним напрямом розкопок палацу мають залишитися дослідження археологічної топографії палацу, а також широкі площ найбільших його комплексів — Перського двору, Зимового палацу, альтанки Селямет-Гірая, Посольського двору, Східного дворика поблизу Великої Ханської мечеті.

Деякі відкриті архітектурно-будівельні комплекси палацу можна реконструювати лише за умови отримання нової додаткової інформації або в самому палацовому комплексі, або за аналогіями, наприклад, з Палацом Султанів в Едирне (Dr. Rifat Osman 1918, plan p3). Не менш важливою є стратифікація палацового ансамблю — надійне співвідношення архітектурно-будівельних решток з різними етапами існування палацу.

Дослідження архітектури й будівництва палацового ансамблю відкриває широкі можливості для вивчення методів містобудівництва в Причорномор'ї і Середземномор'ї у цілому.

Борзенко А., Домбровский Ф.М., Негри А.Ф. Бахчисарайские арабские и турецкие надписи // ЗООИД. — Одесса, 1849. — Т. 2.

Броневский М. Описание Татари (1578 г.) // ЗООИД. — 1868. — Т. VI.

Генгросс В. Ханский дворец в Бахчисарае. — СПб., 1912.

Засыпкин Б.Н. Памятники архитектуры крымских татар // Крым. Общественно-научный и экскурсионный журнал. — М.; Л., 1927.

Ибрагимова А.М. Заключение по результатам археологической экспедиции БГИКЗ. 2000 г. Бахчисарайский Ханский дворец. Персидский двор Гарема // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. праць. Вип. 10. — К., 2001. — С. 45.

Ибрагимова А.М. Архитектурно-археологические исследования на территории Ханского дворца в Бахчисарае в 2000 — 2003 гг. // Археологічні відкриття в Україні в 2002 — 2003 рр. — К., 2004. — С. 134—139.

- Ибрагимова А.М.* Архитектурно-археологические исследования в 2003 — 2004 гг. // Археологічні відкриття в Україні в 2003 — 2004 рр. — К., 2005. — С. 139—140.
- Ибрагимова А.М., Тимченко В.Н.* Арабграфические надписи начала XV — начала XX вв. из Салачика // Археологічні відкриття в Україні в 2003 — 2004 рр. К., — 2005. — С. 152 — 153.
- Маништейн Х.-Г.* Описание дворца Хана Крымского и столичного его города Бахчисарая, учиненное по приказу Графа Миниха, капитаном Манштейном. Сборник, посвященный «Таврике». Статьи собраны проф. Саркизовым-Серазини. — М., 1920—1922.
- Маркевич А.* Из истории ханского Бахчисарайского дворца // ИТУАК. — Симферополь, 1895. — № 23.
- Описание дворца хана Крымского и столичного его города Бахчисарая, учиненное по приказу графа Миниха, капитаном Манштейном // ОЗ. — 1824. — № 51. — С. 75—84.*
- Протоколы заседания Таврической Ученой Архивной Комиссии за 3 мая 1902 года (с сообщениями А.И. Маркевича о подземном ходе, открытом в Бахчисарайском дворце, и свящ. В. Томкевича о древней церкви в Судаче) // ИТУАК. — Симферополь, 1902. — № 34.*
- Протоколы заседания Таврической Ученой Архивной Комиссии за 1902-й год // ИТУАК. — Симферополь, 1903. — № 35.*
- Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Османской порты до начала XVIII в. — СПб., 1887.
- Сумароков П.* Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. — СПб., 1803. — Ч. 1.
- Федоров Д.* Монеты Прибалтики XIII—XVIII столетий. Определитель монет. — Таллинн, 1966.
- Халим-Герай-султан.* Розовый куст ханов. — Симферополь, 2004.
- Krause Chester L., Mishler Clifford.* Standard catalog of word coins 1801—1900. Third ed., 2001.
- Krause Chester L., Mishler Clifford.* Standard catalog of word coins 1601—1700. Third ed., 2002a.
- Krause Chester L., Mishler Clifford.* Standard catalog of word coins 1701—1800. Third ed., 2002b.
- Krause Chester L., Mishler Clifford.* Standard catalog of word coins 1901 present, 2004.
- Oktay Aslanapa.* Kırým ve Kuzey Azerbaycan'da türk eserleri. — Istanbul, 1979.
- Retowski O.* Die Münzen der Gired'. — Moskau, 1905.

Одержано 16.02.2006

А.М. Ибрагимова

**КИРК-ЕРА—БАХЧИСАРАЙ. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ
АТРИБУЦИИ РАННЕТАТАРСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ
ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ 2000 — 2005 гг.**

Публикуются результаты новейших археологических исследований памятников раннетатарского периода, расположенных на плато Чуфу-Кале: остатки мечети, дюрбе Джанике-ханым, Зинджырлы-медресе в Салачике, а также результаты раскопок на территории Ханского двора в Бахчисарае — Большой Ханской мечети, бань Сары-Гюзель, Зала Дивана, Бассейного дворика, Летнего дворика, Малой Дворцовой мечети, Гарема, Персидского дворика. На территории перечисленных памятников выявлены остатки материальной культуры XVI—XVIII вв. Разработанная хронология общественной застройки города на территории от Кирк-Ера до Бахчисарая сопоставлена с данными письменных источников. Новые материалы по архитектуре и строительству столицы Крымского ханства открывает большие возможности для изучения градостроительства XVI—XVII вв. в Причерноморье и Средиземноморье в целом.

А.М. Ibrahimova

**QIRQ-YER—BAKHCHISARAY. RAISING THE PROBLEM
OF ATTRIBUTION OF EARLY TATAR MONUMENTS ON THE RESULTS
OF FIELD RESEARCH IN 2000—2005.**

The author publishes the results of recent archaeological research on the sites of Early Tatar period situated on the Chufut-Kale upland: the remains of mosque, durbe Dzanikeh Khanym, Zyndzyrly-madrasah in Salchiq; as well as the results of excavations on the territory of Khan Palace in Bakhchisaray: in Great Khan Mosque, Sare-Guzel Bath, Divan Hall, Summer Yard, Small Palace Mosque, harem, and Persian Yard. On these sites were found the remains of material culture dated from 16th—18th cc. Elaborated chronology of public buildings in the city on the territory from Qirq-Yer to Bakhchisaray is compared to the data from the written sources. New materials on architecture and construction of capital city of Crimean Khanate give wide possibilities for studying of city-building in the 16th—17th cc. in Black Sea and Mediterranean Sea regions.